

ТОПОС АРКАДІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ І ПОЛЬСЬКІЙ ПРОЗІ МІЖВОЄННОГО ДВАДЦЯТИЛІТТЯ

Аналіз теоретичного підґрунтя теорії топосу засвідчує тяглість явища від античності до нашого часу; важлива роль у актуалізації та розширенні семантики терміну належить Е. Р. Курціусу (1886–1956). У статті запропонований погляд на міжвоєнну українську і польську прозу крізь призму функціонування топосу Аркадії; звертається увага на особливий спосіб світовідчування в художніх текстах – «пасторальний», на формування «ідилічного хронотопу». Визначаються основні жанри, в яких проявився топос Аркадії: антиутопія, «дитяча» проза, роман-епопея.

Ключові слова: топос, Аркадія, ідилічний хронотоп, пастораль, епопея.

Знайомство з традиційними уявленнями про топоси [Див.: 5; 7; 8; 12] засвідчує достатню популярність цього явища. Термін, запозичений з античної риторики і введений у літературознавство німецьким філологом-романістом Е. Р. Курціусом (1886–1956), поширився в багатьох дослідженнях. Позначаючи в красномовстві евристичну формулу для знаходження потрібної думки, а також саму думку, підібрану за допомогою цієї формули, топоси відповідали універсальним ситуаціям, могли повторюватися й переноситися в різне мовлення. Їх було прийнято називати «загальними місцями» (лат. loci communes). Перейшовши з риторики в літературознавство, топоси змінили свою якість: якщо в ораторському мовленні топос виконував роль «аргументу», то в літературному тексті він став стійкою формулою.

Е. Р. Курціус розумів топос як явище анонімне [Див.: 7], що виходить з-під пера творця як літературна ремінісценція; йому, як і мотиву в образотворчому мистецтві, притаманна часова і просторова всеприсутність. «...топос у найзагальнішому вигляді означає “наголошення неспроможності належно дотримуватися матеріалу”»; топос величальної промови – це “похвала предкам і їх діянням”. В античні часи укладали цілі збірники таких топосів» [7, 81], – наголошує автор. Я. Абрамовська в 1986 році застерігала: «Модний, експансивний, дуже розхитаний значеннєво. Саме така сукупність рис визначає сьогоднішню ситуацію терміна “топос”. Легко помітити, що всі ці риси взаємообумовлені. Розхитування значень походить від особливої кар’єри терміна і, треба визнати, дійсно нової дослідницької перспективи, з відкриттям якої ця кар’єра пов’язана» [1, 351]. Дослідниця визначає «шизофренічне роздвоєння», двоїсту природу топоса, що зауважує і Ю. Ковалів: топос «у письменстві сприймається як стале поєднання мотивів: мати-вітчизна, світ як театр, рай, пекло тощо... може набувати ознак архетипу...» [8, 489].

У світовій літературі протягом століть визначився топос, який можемо назвати «топосом Аркадії». Як відомо, Аркадія – гориста область центральної частини Пелопонесу в Греції, населення якої в давнину переважно займалося скотарством. Це батьківщина найдавніших грецьких культів, тут відбуваються події, зображені в багатьох античних міфах. У античній і пізнішій літературі картини природи Аркадії нерідко ставали фоном для ідилічних сцен із землеробського й пастушого побуту, в пасторалях XVI–XVIII ст. вона зображалася райською країною з патріархальною простотою звичаїв. З часом цей образ почав використовуватися в переносному сенсі як образ ідеальної країни, щасливого, безтурботного життя.

Особливо активно зацікавлення ідеальними моделями суспільного устрою проявляється в тривожні періоди соціальних потрясінь, революцій, війн, коли народжується прагнення облагородити ці події, створити взірці для наслідування чи відродити давні культурні архетипи в ролі своєрідних абсолютів. Міжвоєнне двадцятиліття означило епоху непевності й пошуків майбутнього шляху людини й суспільства, пошуків справедливого світоустрою, які, щоправда, і це вже багатьом стало зрозуміло, не увінчалися успіхом. У зв'язку з цим художні тексти часто пропонують різні моделі ідеальної країни, в яких проявляються авторські уявлення про щасливе життя. Зауважимо, що водночас активно постають антиутопічні твори («Ми» (надрукований 1924) Є. Замятіна, «Дивний новий світ» (1932) О. Гакслі, «Котлован» (1928) і «Чевенгур» (1929) А. Платонова, «Механічна піанола» (1932) К. Воннегута, «Прощання з осінню» (1925–1926) і «Невситимість» (1927–1929) С. І. Віткевича, «Сонячна машина» (1924) В. Винниченка та ін.), де майбутнє бачиться, здебільшого, в негативному світлі. Такий загальний настрій викликаний тим, що під «впливом наукових відкриттів, нових філософських гіпотез, і, звичайно, самого життя модерна людина поступово втрачала певність у цінностях попередньої епохи, скепсис ставав виразником духу часу, пізнання бачилося як процес суб'єктивний, а його результати – як відносні» [9, 17].

Українська і польська проза міжвоєнного двадцятиліття пропонують як негативні картини світу, так і позитивні. У цей час ідея Нації як основної, навіть абсолютної, цінності вступає у складні стосунки з ідеєю Культури. Однак витіснення однієї іншою не відбувається, і національний міф зберігає свою владу. Образ ідеальної Країни, що втілює національний міф і виправдовує національний культ, складається з трьох пластів: по-перше, це велична картина минулого; нагадування про колишню велич держави певною мірою компенсувало «комплекс» малої нації. Другий пласт – козацький, чи козацько-сарматський топос, картини героїчної боротьби; це «священна історія». І нарешті – третій лик ідеальної країни – «Аркадія», міф, який складається саме в міжвоєнне двадцятиліття.

Функції топосу Аркадії у творчості письменників різноманітні й пов'язані з жанровою природою твору. Головною стає декларація гармонії людини і світу, оспівування щасливого життя на лоні природи, особливий умонастрій,

певний комплекс емоційних переживань (благодушності, закоханості, тихої радості, спокою тощо). Тобто пропонується особливий спосіб світовідчування, який літературознавці означають як «пасторальний» [10, 12]. Пасторальне начало виступає насамперед як символ мирного життя, безхмарного «золотого віку» і служить антитезою темі війни. При цьому народжується поняття так званого «ідилічного хронотопу» [4, 234] як поєднання людського життя з життям природи, єдність їх ритму, як щасливої патріархальності і замкнутості «тихих» подій у сімейному колі.

М. Бахтін розрізняє кілька типів ідилії, що виникали в літературі від часів античності до ХХ ст.: любовна ідилія (основний вид – пастораль), землеробсько-трудова, ремісничо-трудова, сімейна. «Крім цих чистих типів надзвичайно поширені змішані типи, причому домінує той чи інший момент (любовний, трудовий чи сімейний)» [4, 256].

Я. Абрамовська застерігає щодо можливості змішування двох топосів: Золотого Віку й Аркадії. Якщо топос Золотого Віку спирається на часову структуру, протиставляючи «колись» і «тепер», то аркадійський – на просторові категорії, локалізуючи щасливу територію від інших земель [1, 366].

У зв'язку з цим топос Аркадії, в першу чергу, проявляється у прозі, присвяченій дитинству, цьому періоду життя людини, для якого характерне інтенсивне переживання світу. Є. Квятковський підкреслює, що тема психіки дитини в прозі становила «для письменників повернення до їх власного раю дитинства» [14, 228]. У творах «Усміх дитинства» (1923) М. Домбровської, «Місто моєї матері» (1925) і «У тіні забутої вільхи» (1926) Ю. Кадена-Бандровського, «Куди тече та річка» (епопея «Волинь») У. Самчука, «Небо пломеніє» (1936) Я. Парандовського, «Дитинство» (1937) і «Наші тайни» (1936) Ю. Смолича, «Метелики на шпильках» (1936) І. Вільде та ін. ідилічний хронотоп виражається в особливому відношенні часу до простору: «органічна прикріпленість, прирощеність життя і його подій до місця – до рідної країни зі всіма її куточками, до рідних гір, рідних долин, рідних полів, ріки й лісу, до рідного дому. Ідилічне життя і його події невіддільні від цього конкретного просторового куточка, де жили батьки і діди, будуть жити діти і внуки» [4, 254].

Просторовий світ певною мірою обмежений: у Ю. Кадена-Бандровського це зафіксовано в заголовках («Місто моєї матері», «У тіні забутої вільхи»), в багатьох інших авторів обов'язково вказується місце, де відбуваються події (Львів у Парандовського, Умань у Смолича, Веренчанка у Вільде тощо). Світ цей суттєво не пов'язаний з іншими місцями, з іншим світом. Інколи автори своєрідно зачиняють його, не випускаючи своїх персонажів до часу дорослішання. Так, у повісті У. Самчука спроба Володьки дізнатися, куди ж насправді тече та річка («А що там далі? Тато кажуть: річка тече до моря. Іти отак просто-просто і там... море. Аж страшно. Таке велике, велике, ні кінця, ні краю, сама вода і вода... І глибоке, глибоке!.. Щось дуже сильне тягне його туди. Так хотілося б, так дуже хотілося б... Бачити. Чути. Знати» [11, 148]), закінчується поверненням до рідної домівки, адже ідилічний хронотоп

передбачає вікове прикріплення життя поколінь до одного місця, від якого це життя у всіх його подіях не відділене. Дитинство постає як утопічний світ блаженства і щастя, радості й насолоди від пізнання життя як такого, незважаючи на різні непорозуміння, незгоди, легкі розчарування.

Складовою частиною топосу Аркадії стає Дім. За спостереженням С. Андрусів, є «підстави говорити про міф Дому в романі Ірини Вільде. Дому як лона, де народжується й формується людська особистість, раю вічного повернення людської душі задля психологічного захисту, відновлення захитаної душевної рівноваги – власної і світу» [2, 256]. Подібні тенденції спостерігаємо в творах «Дитинство» Ю. Смолича, «Небо пломеніє» Я. Парандовського та ін.

Топос Аркадії по-особливому прочитується у прозі Б. Шульца «Цинамонові крамниці» (1934) і «Санаторій під клепсидрою» (1937). Дитинство стає головною темою його творчості, дозволяючи під специфічним художнім ракурсом говорити про першооснови життя. «Рід мистецтва, який мені найближчий, це і є повернення, друге дитинство. Якщо би вдалося повернути розвиток назад, якоюсь окружною дорогою ще раз пробратися в дитинство, знову пережити його повноту й неохопність, – це стало би знаходженням “геніальної епохи”, “месіанської пори”, яку обіцяють і якою клянуться всі міфології світу» [Цит. за: 6, 18], – пише автор.

Дитяча тема стає складовою частиною творів епопейного типу («Ночі і дні» М. Домбровської, «Волинь» У. Самчука), в яких ідилічні моменти розсіяні спорадично. Тут іде боротьба відчуженості з людяністю чи на патріархальній, чи на абстрактно-гуманістичній основі. Автори демонструють наявність у холодному й чужому світі острівців тепла і доброти. Моделюючи події першої частини епопеї «Ночі і дні» за законами пасторалі (навіть назва «Богумил і Барбара» є аналогією до творів «Левкіпа і Клітофонт» Ахілла Татія, «Херей і Каліроя» Харитона, «Дафніс і Хлоя» Лонга, «Поль і Віржині» Бернадена де Сен-П'єра), авторка використовує основні ознаки метажанру: діалогічність, ідилічні картини кохання на лоні природи, сюжетний мотив смерті.

Пастораль у ХХ ст. має складну долю, тому що століття, яке почалося криваво і жорстоко, зовсім не ідилічне. На думку Н. Пахсар'ян, основним міфологічним мотивом у пасторальній літературі різних епох є міф про Золотий вік [10]. Але коли темою власне пасторального роману є туга за цим Золотим віком, то світо- і самовідчуття гуманістів визначало дещо іншу тенденцію, котру означив Л. Баткін в процесі аналізу пасторалі Я. Саннадзаро: «Аркадія була ідеальним минулим і разом з тим ідеальним майбутнім, спогадом і бажанням гармонії, але її істинно ренесансна суть полягала все-таки не в устремлінні до нових часів, а в здатності поміфотворчому підвищувати сучасне...» [3, 247], таким чином підкреслюючи не статичну, а динамічну природу пасторальної міфопоетики. По суті, авторка створює опоетизований образ гуманістичного побуту з його плідотворним інтелектуальним вільним часом, естетизованим спілкуванням з природою, природним існуванням. Пасторальний настрій у

М. Домбровської ускладнений іронією, що постійно піддає сумніву істинність ідилічних ідеалів, надає їм відтінок непостійності.

В епопеї провідною темою стає руйнування ідилії – ідилічно-сімейних, патріархальних стосунків. М. Бахтін, аналізуючи ідилічний хронотоп «сімейного роману», пропонує два трактування теми руйнації [4, 301]. У. Самчук і М. Домбровська, синтезуючи дві тенденції, більше схиляються до першої, класичної, представлені іменами Гете, Голдсмита, Жан-Поля. Показуючи руйнування ідилічного світу садиби Богумила і Барбари, селянського простору Матвія, автори на перший план висувають людяність самої ідилічної людини і людяність стосунків між людьми, далі цілісність ідилічного життя, його органічний зв'язок з природою, особливо виділяючи немеханізовану ідилічну працю, а потім – ідилічні речі, не відірвані від власної праці. Водночас вони підкреслюють вузькість і замкнутість ідилічного світу (прагнення Агнешки («Ночі і дні») і Володьки («Волинь») вийти за його межі). Цьому приреченому на загибель світу протиставляється великий, чужий простір, де люди розрізнені, егоїстично замкнуті й корисливо-практичні, де праця диференційована і механізована, а речі відділені від власної праці. Великий світ, чужий Богумилу, Барбарі, Матвієві, пристосовують до себе, чи, може, пристовуються до нього, діти старшого покоління. Вони прагнуть зробити його рідним, олюднити, скласти нове бачення природи, вже не рідного куточка, а великої природи великого світу. М. Домбровська ілюструє такі думки через захоплення дівчиною пейзажами рідного Сербинова і чужої для неї Швейцарії. На місце ідилічного колективу – сім'ї, родичів, вони пробують знайти нове оточення, яке би стало для них рідним.

Водночас у межах епопейного жанру, з його масштабним баченням подій, автори пропонують і тему руйнації власне ідилічного світогляду та психології, неадекватних новому світові. Розкривається антигуманістична суть цього світу, відмирання в ньому всіх моральних устоїв, «перереформатування» всіх попередніх людських стосунків – любові, сім'ї, дружби; переродження творчої праці вченого, художника тощо. Володько Довбенко в У. Самчука, маючи письменницький талант, не може його реалізувати повноцінно, позаяк обставини складаються не на його користь.

Автори української і польської епопей фіксують народження у надрах пасторального простору протидіючої сили, що прагне зруйнувати топос зсереди. Але вони говорять не про трагедію села, як це відчутно, наприклад, у прозі І. Буніна, Г. Косинки та ін., а про загибель гуманізму в цілому.

Ситуація наступаючого хаосу перших десятиріч ХХ ст. загострила потребу в гармонії, вимагала повернення ідилічного хронотопу на перший план. У ролі пасторальної Аркадії виступає минуле, яке вже неможливо змінити, але можна по-різному бачити. Як зауважує П. Кунцевич, «історія не завжди повинна вести до апокаліпси» [13, 157]. У польській прозі постають тексти, присвячені античності: Я. Парандовський «Міфологія» (1924), «Ерос на Олімпі» (1924), «Диск олімпійський» (1933); Г. Малевська «Грецька

весна» (1933) та ін. Особливо показовим є «Диск олімпійський», «похвала гармонії і разом з тим античній буйності» [13, 157]. Українська белетристика пропонує своєрідну «історичну Аркадію» в повістях К. Гриневичевої «Шестикрилець» і «Шоломи в сонці».

Отже, топос Аркадії визначає сюжетні колізії ряду українських і польських прозових творів міжвоєнного двадцятиліття. Він проявляється через «модус пасторальності» й «ідилічний хронотоп» у творах дитячої й історичної тематики, епопеях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамовська Я. Топос і деякі спільні місця літературознавчих досліджень / Я. Абрамовська // Теорія літератури в Польщі: антологія текстів: друга половина ХХ – початок ХХІ століття : [С. Яковенко (пер. з польськ.); Б. Бакула (упоряд.); В. Моренець (заг. ред.). – К. : Києво-Могилянська академія, 2008. – С.

2. Андрусів С. Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років ХХ ст. / С. Андрусів. – Тернопіль : Джура; Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2000. – 340 с.

3. Баткин Л. М. Зарождение новоевропейского понимания культуры в жанре ренессансной пасторали / Л. М. Баткин // Проблемы итальянской истории. Вып. 4. – М. : Наука, 1983. – С. 245–253.

4. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе: Очерки по исторической поэтике / М. М. Бахтин // Вопросы литературы и эстетики. – М. : Худож. лит., 1975. – С. 234–407.

5. Западное литературоведение ХХ века. Энциклопедия / Гл. научн. ред. Е.А.Цурганова.. – М. : Интрада, 2004. – 560 с.

6. Каменева Н. Мифологическая проза Бруно Шульца / Н. Каменева // Бруно Шульц. Библиографический указатель. – Иерусалим–М., 1998. – 421 с.

7. Курціус Е. Р. Європейська література і латинське середньовіччя / Ернст Роберт Курціус: [пер. з нім. А.Онишка]. – К. : Літопис, 2007. – 752 с.

8. Літературознавча енциклопедія: У 2 тт. / Авт.-укл. Ю.І.Ковалів. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – Т. 2. – 634 с.

9. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі : [монографія] / Соломія Павличко. – К. : Либідь, 1997. – 360 с.

10. Пахсарьян Н. Т. Миф, пастораль, утопия: к вопросу о дифференциации и взаимодействию литературоведческих понятий / Н. Т. Пахсарьян // Миф. Пастораль. Утопия. Литература в системе культуры: материалы научного межрегионального семинара. Сборник научных трудов. Отв. ред. Ю. Г. Круглов. – М. : МГОПУ, 1998. – С. 12–24.

11. Самчук У. Марія. Куди тече та річка / Улас Самчук. – К. : Наукова думка, 1999. – 416 с.

12. Теоретическая поэтика: понятия и определения: Хрестоматия для студентов филологических факультетов / Автор-составитель Н. Д. Тамарченко. – М. : Просвещение, 2001. – 429 с.

13. Kuncewicz P. Agonia i nadzieja: Literatura polska od 1918 / P. Kuncewicz. – Warszawa : OFFICINA, 1991. – 342 s.

14. Kwiatkowski J. Dwudziestolecie międzywojenne / J. Kwiatkowski. – Warszawa : Wydawnictwo naukowe PWN, 2002. – 595 s.

Анализ теоретических основ теории топоса подтверждает преемственность явления от античности до нашего времени; важная роль в актуализации и расширении семантики термина принадлежит Э. Г. Курциусу (1886–1956). В статье предложен взгляд на межвоенную украинскую и польскую прозу сквозь призму функционирования топоса Аркадии; обращается внимание на особый способ мироощущения в художественных текстах – «пасторальный», на формирование «идиллического хронотопа». Определяются основные жанры, в которых проявился топос Аркадии: антиутопия, «детская» проза, роман-эпопея.

Ключевые слова: топос, Аркадия, идиллический хронотон, пастораль, эпопея.

The analysis of theoretical bases of topos theory confirms the succession of the phenomenon from antiquity to the present time; an important role in actualization and expansion of semantics of term belongs to E. G. Curtcius (1886-1956). There are suggests view of the interwar Polish and Ukrainian prose through the prism of the functioning of the topos "Arcadia"; draws attention to a particular way of attitude in literary texts – the "pastoral", and formation of "idyllic chronotope"; identifies the main genres, which manifested topos "Arcadia": antiutopia, "children's" prose the epic novel in the article.
Kreywords: topos, Arcadia, idyllic chronotope, pastorage, epic novel.